

Umesamiskan i Ume lappmark förr och nu

Inledning

När det talas om samiskan i Sverige i olika sammanhang beskrivs den som uppdelad i nord-, lule- eller sydsamiska, men sällan nämns den varietet inom Ume lappmark och delar av Pite lappmark som benämns umesamiska. Umesamernas språk har under lång tid varit en förbisedd samisk varietet. Trots att språkvetare påtalat de ålderdomliga dragen, har denna samiska bara i liten utsträckning utforskats och inget annat samiskt område har varit under så stark press från majoritetsbefolkningen som umesamiskan.

Umesamiskans litterära historia är mycket lång och faktum är att de allra första böckerna¹ på samiska publicerades i ett område, där samiskan nu har en mycket hotad ställning. Idag finns det emellertid ett nytt hopp för språket genom den viljan man ser i befolkningen att återta, bevara och utveckla det språkliga arvet. Alla aktiviteter för umesamiskan stärker samtidigt den egna identiteten², samiskt tänkesätt och samiska traditioner.

Umesamiskans utbredning

Umesamiskan sträcker sig norrut från trakterna av Umeälven i söder, närmare bestämt från den forna Umbyns sydgräns mot Åsele lappmark, som samtidigt var Lycksele lappmarks sydgräns. I norr når området i grova drag upp till Piteälven med undantag av att större delen av Arjeplogs kommun tillhör den arjeplogssamiska varieteteten. Viktiga delar av umesamiskt område består av skogssamebyarna Östra och Västra Kikkejaur, Mausjaur och Maskaur samt Malå sameby. Samebyarna Ran, Gran och Umbyn i väster tillhör även umesamiskt område.

Det lingvistiska och geografiska området är historiskt sett Lycksele socken, norra Tärna och södra Arjeplog samt i sin helhet Sorsele och Arvidsjaur, samt Malå som fram till 1800-talets mitt tillhörde Arvidsjaur socken. Det rör sig med andra ord om en stor del av dagens norra Västerbotten och södra Norrbottens län och en betydande del av samiskt område på svensk sida. Här har den skogssamiska kulturen sin starkaste ställning idag. Även befolkningsmässigt utgör umesamerna en stor del av det totala antalet samer i Sverige, De nämnda områdena har tillsammans lika många samer som t.ex. Kiruna kommun.³

Områdets ytvidd motsvarar även ganska väl tornesamiskans respektive lulesamiskans områden i norr. Genom det umesamiska området rinner Skellefteälven, *Syöldateiednuo*, och Vindelälven, *Vyöddalejiennuo*. Piteälven, *Byöhdameiednuo*, berör en nordlig del av

¹ Se om karaktären i de första samiska tryckta verken i Korhonen, Olavi, Från En litten Sångebook 1619 till Julevsáme sálmmagirjje 2005. Julevsáme sálmmagirjje. Seminar på Drag i Tysfjord 12.11.2055. [Stencil] Tysfjord 2005.

² Skolverket: Modersmålet är av avgörande betydelse för den personliga och kulturella identiteten och för den intellektuella och emotionella utvecklingen.

³ Antalet samer i Kiruna var 1678 personer enligt en undersökning från år 1975. Vid samma tid hade de i texten nämnda umesamiska kommunerna sammanlagt 1623 samer (Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur. Betänkande av sameutredningen. Utbildningsdepartementet. SOU 1975:100. Stockholm 1975.)

Arvidsjaur. Tätorterna Lycksele, *Likssjuo*, i Västerbotten och Arvidsjaur, *Árviesjávrrie*, i Norrbotten är ur flera aspekter centrala umesamiska orter. I öster finner vi bland annat Malå, *Máláge*, och i väster Ammarnäs, *Gávtjávrrie el. Gávttse*, samt strax söder om varietetsgränsen Tärna, *Dearna*.

(© Henrik Barruk)

Ume lappmark, historiska och kulturella aspekter

Under 1600-talet ökade den svenska statens intresse för lappmarkerna. Det var fråga om att säkra makten i landområden mot Ishavet. En sådan strävan fanns även på andra sidan Kölen i väster och från politiska, kyrkliga och ekonomiska maktcentra i öster. År 1603 fick Daniel Hjort och Isak Behm uppdraget av hertig Karl, senare Karl den IX, att bege sig till lappmarkerna för att upprätta kyrkplatser och förordna präster till de nya församlingarna⁴, vilket sedan konkret skedde efter några år. Det var på det viset Lycksele valdes till marknads- och kyrkplats för ett omfattande område i södra Lappland. Kyrkan stod färdig 1607.

Men Lycksele blev senare också ett kulturellt centrum av stor betydelse för utbildning av samer och för framväxten av det första samiska skriftspråket och utgivning av samisk litteratur under lång tid framåt. Valet av platsen vid Umeälven grundade sig givetvis på att det redan hade ett centralt läge för samerna i Umbyn. Den statliga åtgärden att grunda kyrka och marknad i Lycksele inverkade kraftigt på strukturen i det samiska samhället. En plan att tvinga arvidsjaurssamerna att färdas ända till Lycksele i sina kyrkliga ärenden avväjades emellertid.⁵ Däremot visade det sig att en del av de ekonomiskt starka samerna i Pite lappmark behövdes för att bistå befolkningen i den nyupprättade Lycksele lappmark att förverkliga kyrkbygget och bedriva verksamheten. Därför togs beslutet att överföra den sydligaste lappbyn, dvs. Laisbyn eller Lais Sijtte, från Pite lappmark till Lycksele lappmark.⁶

⁴ Se Nordberg, Erik, Källskrifter ... 1973:19

^{5, 6} Nordberg, Erik, Källskrifter... 1973:26.

Laisbyn fick i och med detta en ny sträckning och den del av den gamla Laisbyn som blev kvar nedanför fjällen får namnet Granbyn, Graan byen, uppenbarligen för sin karaktär som skogssameby. I 1600-talsskildringar används termen ”granlappar” som en beteckning på skogssamer⁷. I fjällregionen finner vi vid samma tid Lais eller Raan, där dels den forna odelade byns namn lyser fram och alternerar med Raan, som gett det moderna Rans sameby dess namn. Ordstammen motsvarar det namnelement som syftar på Ranafjorden på samma höjd i Norge.

De delar av den tidigare Laisbyn som hittills beskrivits hade i fråga om språket umesamisk karaktär. I Jonas Nenséns uppteckningar från 1800-talets början⁸ ges belägg för umesamiska dialektdrag hos informanten Anna Thomasdotter inom dåvarande Ranbyn, född 1751 i Norge och uppvuxen i Hemnes socken på södra sidan av Ranafjorden. Geografiskt ligger denna trakt i Norge i höjd med den del av dagens Umbyn som sträcker sig mot riksgränsen. Familjen vistades om somrarna på svensk sida.

I Anna Thomasdotters samiska fanns det drag som kan identifieras som umesamiska.⁹ Till de tydligaste tecknen på meddelarens dialekttillhörighet är vissa frekventa ord i umesamiskan som t.ex. *beäjjvie*, ’sol’ (jämför sydsamiska *biejjie*). Ordet förekommer i fraserna *jaktats peiwe* ’igår’ (s. 383), *almes peiwe* ’mulen dag’ (s. 388) och *läggedembeifwe* ’vilodag’ (s. 103).¹⁰ Hon brukar även *äjjvie* för ’huvud’ (jämför sydsamiska *äejjie*) som i Nensén uppteckning bl.a. återges som *äifwe* ’huvud’ (s. 103).¹¹ Beläggen visar alltså karakteristiska umesamiska drag under 1700-talets senare del söder om Ranafjorden i Norge och i familjens sommarland på svensk sida i höjd med en central eller nordlig del av Tärna i Sverige.

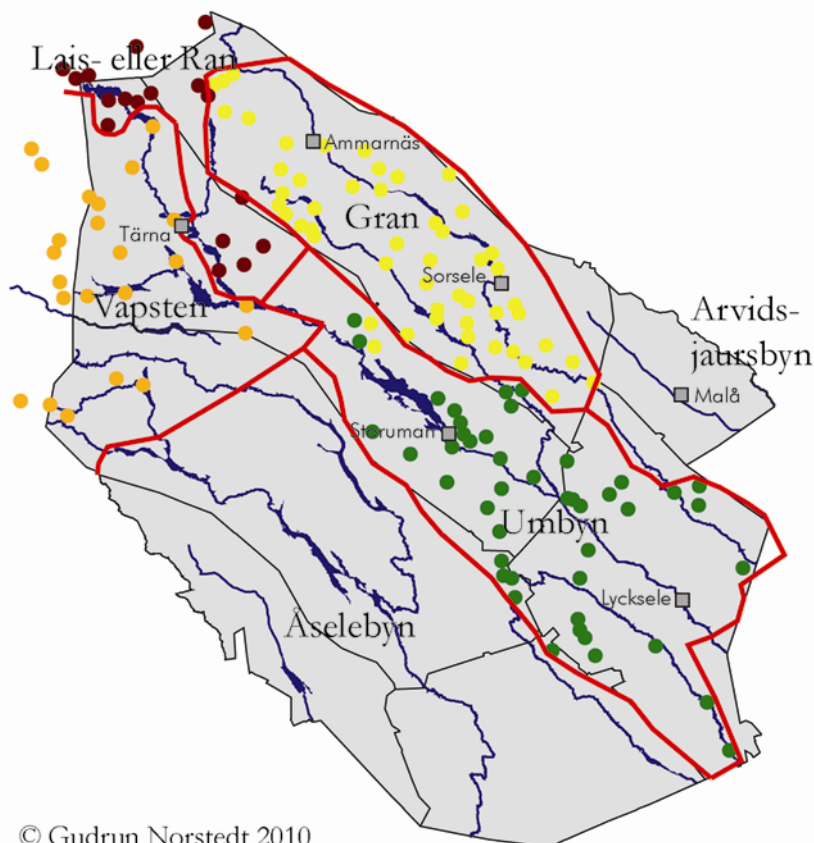
⁷ Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv 17:2. Stockholms [1672] 1899:36. Hülphers, Abraham A:son, Samlingar till beskrifning öfwer Norrland. Saml. 5: Bd. 3. Om lappmarken. Stockholm: 1922:29-30.

⁸ J.A. Nenséns uppteckningar finns i original i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning (här har handskrift 659B brukats). Man kan i populariserad form ta del av de viktigaste samiska partierna hos Sigrid Drake, Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. Lapparna och deras land VII. Facsimileupplaga. Umeå. 1979 (1918).

⁹ Anna Thomasdotters föräldrarna var renskötande samer som bl.a. brukade Oxfjället och Gräsfjället, som nämns i uppteckningen. Kunskap om Tärnaområdet kommer också fram i passusen *wadnem li Tärna*, *Altok jänoin* ’det finns utter i Tärna-, Altokälvarna’ (Nensén 659B: 356). Umesamisk vokalism framgår av flera belägg för ordet *lädde* ’fågel’ (jfr. saS *ledtie*). Umesamisk tonande dentalspirant (tonande läspljud) återfinns i en rad ord, t.ex. i ordet *ädde* ’ny’ och frasen *ädda muotteken* ’på nysnö’, där *-dd-* kan tolkas som en återgivning av tonande läspljud (659B: 119 resp. 355; jfr. saU *uädda* och saS *orre*). Samma konsonantism finns i frasen *iddetz beifwe* ’morgondag’ (jfr. saU Malå *jiddiede* och saS *jirrede*(*biejjie*)).

¹⁰ Hit hör även prolativformen av det tvåstaviga ordet för ’dag’ som visas i exemplen *kässe peivek juttet* ’när man flyttar på dagen’ och *peivek* ’om dagen’ (s. 425). Prolativ betecknar bl.a. tiden när något sker, jfr. saU *beäjjviek*, saS *biejjege* ’om dagen’.

¹¹ De sistnämnda dialektkriterierna ingår i en lösning på frågan om en central term i de samiska björnceremonierna, se Korhonen, Olavi, Bivdi ja guovžabálvalanmeanut. Sámi diedalaš áigečála. Sámi allaskuvla. Sámi Instituhtta, Romssa universitehta Sámi dutkamiid guovddáš. Kárášjohka 2007:47-48.

© Gudrun Norstedt 2010

(Lappbyar i slutet av 1600-talet med deras fiskevatten markerat i färg)

De östra delarna av Ume lappmark och Ångermannalapparna

Beläggen hos Nensén överensstämmer med Bergslands uppgift att på den tiden ”talte trolig alle skogssamene dialekter av umesamisk, likeså fjellsamene i ”Ranbyen”, mens fjellsamene sønnenfor talte sørsamisk i trangere mening”¹² Den by i sydlig riktning som åsyftas är Vapsten, som var en fjällsameby. Den hade sina områden på bägge sidor av Kölen som i norr nådde upp till Ranbyn inom Tärna. I söder hade byn en utsträckning som i modern tid kom att motsvara gränsen mellan Västerbotten och Jämtland.

Från östliga delar av Åsele lappmark har Christer Westerdahl redovisar uppgifter om skogssamer inom dåtida skatteland,¹³ men det finns få detaljer om deras språk. En iakttagelse har Knut Bergsland i alla fall gjort i J.A. Nenséns uppteckningar med en kvinna född i Sebmesjaure, Sämsjö, f. 1811. Verbformerna *vulg* ’de for’, *sit* ’de ville’ och *kåla* ’de fyser’, som Nensén registrerade 1833, har Bergsland jämfört med umesamiskan i Arvidsjaur och Malå där de motsvarar (i nu brukad ortografi) *vuelggh*, *sijth* och *gållah*.¹⁴ De skiljer sig från motsvarande former i sydsamiskan som är *vuelkieh*, *sijhtieh* och

¹² Bergsland, Knut, Samiske perspektiver... 1994:184.

¹³ Se Westerdahl, Christer, Sydsamer från Bottenviken till Atlanten. En historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark med angränsande delar av Jämtland och Norge. Skärholm 2008:31-96, 138-177.

¹⁴ Bergsland, Knut, Bidrag til sydsamenes historie... 1995:5.

gåaloeh. Skogssamerna i Åsele lappmark hade inte bara i sin näringsutövning utan som vi ser även i fråga om språket gemensamma drag med befolkningen i Ume lappmark.

Skogsrenskötseln hade svårt att bestå i den utveckling som uppstod och en utflyttning till kustbygderna uppstod, där vi finner dem som sockenlappar. I de flesta av Ångermanlands kustsocknar och vid Ångermanälven fanns det sockenlappar. Beträffande deras ursprung skriver Svanberg att ”det är uppenbart att sockenlapparna måste räknas som en från fjälllapparna väsensskild grupp”.¹⁵ De skogssamer som på detta sätt flyttade till kusten förde ofta med sig ett kunnande i vissa samiska hantverk och tekniker och vi kan i källornas uppgifter om skicklighet att av granens rottågor göra produkter av olika slag, notrep, fiskkassar, korgar etc. identifiera skogssamer. De uppträdde även som hästslaktare eller hjon med diverse sysslor som andra inte ville befatta sig med. Många belägg för sådana samer finns även från kustbygderna vid och norr om Ume Lappmark. Troligen ingick de också i sälfångstlag i Kvarkenområdet, där vissa umesamiska termer har belagts i sälfångstterminologin.¹⁶

Samisk språkutveckling med Lycksele som centrum

Under första hälften av 1700-talet uppkommer en intensiv språklig aktivitet i Lycksele som för alltid placerar orten i samisk litteraturhistoria. I likhet med de flesta litteraturspråk skapades först böcker för kyrkans behov, psalmböcker, postillor, bibeldelar och ABC-böcker för skolorna. Den som aktivt tog itu med språket var Lyckseleprosten Pehr Fjellström (1697-1764). Han arbetade målmedvetet med att utveckla kyrkliga böcker för bruk i umesamiskt område. Andra präster som kom in i arbetet påverkade visserligen efterhand det som skrevs eller översattes för att passa de egna områdena, men grunden var umesamiskan i Lycksele lappmark.¹⁷

Den samiska befolkningens språkkunskaper i gammal tid kan man få kunskap om genom lapplandsresenärer. En sådan var den tyske teologen Friedrich Wilhelm von Schubert, som på 1820-talet reste i norr.¹⁸ Han skriver att ”vad språket angår i Piteå Lappmark, så förstår Lapparne i Arvidsjaur svenska; deras Lappska dialekt är ren och så olik den i Åsele, att Lappar från Arvidsjaur och Åsele ej förstå hvarandra; men begge förstås af Lycksele Lappar. Arjeplogarnas dialekt närmar sig Jockmock-Lapparnas”. Det finns i samiskan en kontinuerlig och gradvis övergång mellan de språkliga dragen som innebär att samer som bor nära varandra förstår varandras samiska. När avståndet ökar uppkommer däremot problem, men även svenskan innebar svårigheter: ”Lapparne i Arjeplog förstå dem i Arvidsjaur, men kunna ingen svenska.”

¹⁵ Se Svanberg, Ingvar, Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 21. Umeå 1999:24. Jfr även Svanberg, Ingvar, Sockenlappar. En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige. Etnologiska institutionens småskriftserie nr 31. Uppsala 1981.

¹⁶ Se Korhonen, Olavi, Ålderdomliga drag i sentida sälfångst och några samiska sältermer. Bottnisk kontakt IV. Föredrag vid maritimhistorisk konferens i Skellefteå 5-7 februari 1988. Mariehamn 1988:75-78.

¹⁷ En genomgång av samiskans framväxt i skriven form från 1600-talet och framåt finns i Forsgren, Tuuli, Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619-1850. Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet, nr 36 1987. Umeå 1987.

¹⁸ von Schubert, Friedrich Wilhelm. Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820. Stockholm 1823-24.

I Ume lappmark får vi veta att kapellpredikanten från Stensele reste upp två gånger om sommaren ”för att på Lappska språket hålla gudstjänst för nomadiserande Lappar på de höga fjällen”. För ca två hundra år sedan gick alltså gränsen för samernas kunskap i svenska mellan skogssamer och fjällsamer.

Ss: sydlig sydsamiska
 Sn: nordlig sydsamiska
 U: umesamiska
 Pi: pitesamiska,
 arjeplogsamiska
 L: lulesamiska
 Nto: tornesamiska
 nordsamiska

(Källa: *The Saami Languages. An introduction* (1998) av Pekka Sammallahti och Susanna Angéus Kuoljok, *Nominalavledningar på ahka i lulesamiskan*, 1997).

Vi kan lätt föreställa oss hur språksituationen var ett århundrade tidigare, dvs. under Fjellströms tid. Det fanns ett reellt behov av att inom församlingarna utge böcker för kyrkans behov. Mellan 1619 och 1738 utgavs elva böcker på umesamiska eller med jämförbar karaktär, medan övriga sju representerade fem olika dialekter. En hade sydsamiska kännetecken och en hade nordsamisk bakgrund. Under den period som följer utkom bl.a. Nya Testamentet 1755 genom Pehr Fjellströms initiativ och fram till 1811, då hela bibeln trycktes, publicerades 19 olika verk på umesamiska. Om man bara ser till antalet böcker från 1619 till 1810 utkom 35 böcker av varierande slag, förutom 16 samiska almanackor.¹⁹

Lycksele var centrum för denna imponerande bokutgivningen. Den hade ett naturligt samband med den första undervisningen i samiska vid den s.k. Skytteanska skolan från 1600-talets början. Riksrådet Johan Skytte inspirerades av kyrkoherde Olaus Petri

¹⁹ Forsgren, Tuuli, Samisk kyrko- och undervisningslitteratur... 1987:29, 49.

Niurenus i Umeå att ekonomiskt stödja skolan med målet att undervisa samiska elever och på det sättet få samisktalande präster till inlandsförsamlingarna. Den Skytteanska skolan startade sin verksamhet i Lycksele 1632.

På 1700-talet gjorde kyrkoherde Lars Rangius en märklig insats genom en översättning av Nya Testamentet som utfördes åren 1701-1713. Texten föreligger ännu bara som handskrift och förvaras i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning med benämningen *Novum Testamentum Lapponicum*, arkiverad 1715. Rangius var bördig från Sorsele och hade umesamiska som modersmål. Han figurerar i domböckerna som något av en bråkmakare och begiven på sprit. Han hade tvister med kollegor och andra. När han 1709 blev kyrkoherde i det närmast folktomma Silbojokk högt uppe i Pite lappmark, fick han gott om tid för arbetet med översättningen.

Rangius dog ganska snart efter det att översättningen blev klar, nämligen 1717, och först 1723 omnämns ett förslag att trycka arbetet. Vid den tiden var man emellertid tvungen att prioritera utgivning av ABC-böcker och det dröjer sedan ända till 1732 innan manuskriptet åter finns nämnt, men då hade Pehr Fjellström och hans arbeten kommit in i bilden. Nu var det i stället angeläget att trycka Fjellströms ordbok och grammatik. De böckerna förverkligas också efter några år. Ordbokens och grammatikens titlar är *Vocabularium sueco-lapponicum* respektive *Grammatica lapponica*, båda utgivna 1738. Under riksdagen 1738-39 behandlas åter igen Lars Rangius stora arbetsinsats och man beslutade att låta Pehr Fjellström bedöma texten. Han önskade då få en avskrift av manuskriptet och föreslog att den skulle göras av uppsalastudenten Johan Öhring. Det är den person som vi senare återfinner som en av författarna till *Lexicon lapponicum* utgiven 1780. Hans medförfattare var Erik Lindahl. Båda hade Pehr Fjellström att tacka för den inspiration han hade gett dem till att arbeta med samiskan. Erik Lindahl var för övrigt Fjellströms svärson.

Umesamiskans karaktär

Umesamiskan bildar en övergång mellan nordlig²⁰ och sydlig samiska med en växlingsrik vokalism som har likheter söderut, men även till vissa delar når upp till arjeplogssamiskan. Konsonantismen har i allt väsentligt likheter med samiskan norrut. Ordförrådet har likaså nordliga drag, även om många ord och uttryck även finns söderut. Det finns en variation i umesamiskans vokalism som vi kallar omljud och som innebär att tre långa och tre korta vokaler i andra stavelsen medför förändringar av åtta primära vokaler i första stavelsen. Den tablå med vilken man beskriver växlingarna innehåller därmed nästan 50 positioner att hålla reda på för ett korrekt uttal av vokalerna i ordens första stavelse.

Konsonantväxlingen, som i umesamiskan i likhet med annan samiska norrut är rikt företrädd, har ca 160 st. alternativ i detta område. Alla samiska varieteter norrut har stadieväxling men sydsamiskan saknar detta språkdrag. Konsonantismen är därför ett av de viktigaste särskiljande dragen mellan ume- och sydsamiska. Ett exempel på

²⁰ Nordlig får inte förväxlas med nordsamiskan utan mellan nordsamiskan och umesamiskan finns det fler nordliga varieteter såsom arjeplogssamiskan och lulesamiskan.

stadieväxling är singularisformerna av verbet *báhtiet* 'komma' som är *bådáb*, *bådáh*, *báhtá* (märk växlingen *d~ht*). Ett viktigt kännetecken på det umesamiska ljudskicket är att det verb som nu nämnts har omljud i flertalsformen *buhth* 'de kommer', vilket motsvarar sydsamiskans *báetieh*, dvs. utan omljud och utan växling mellan skilda konsonanter i olika former. Det beskrivna förhållandet brukar uttryckas med att umesamiskan bildar ett övergångsområde mellan nordlig och sydlig samiska.

Umesamiskan idag

Trots att denna varietet nu tillhör en av de mest hotade bland de samiska språken har en ny renässans, medvetenhet och iver uppstått att återvinna de kulturella värden som språket innehåller. Revitaliseringsåtgärder finns nu som ger hopp för framtiden. Det sker arbete med texter och läromedel som används i olika kurser. Arbetet med ortnamn är även en viktig del i revitaliseringen av umesamiskan. Mycket arbete sker nu frivilligt utan ekonomiskt stöd. Fler och fler har anslutit sig för att stödja arbetet med umesamiskan. Det har även fört fram till bildandet av föreningen *Álguogáhtie* - umesamer i samverkan, som tar sig an både språk- och kulturfrågor.

Umesamiskan har nu ett eget skriftspråk för det behov som en korrekt litterär utveckling kräver. Varje lokalt samiskt skriftspråk är en viktig grund för samernas identitetskänsla inom den region där motsvarande varietet hör hemma. Eftersom nord-, lule- och sydsamiska har hunnit utvecklas under åtskilliga årtionden, har en önskan väckts bland samerna i Ume lappmark att få en liknande utveckling till stånd. Umesamernas önskan är att få utveckla sitt språk på egna premisser och med samma rätt som samer i andra områden. I detta fall sker det inom ett område som både geografiskt och beträffande språkdragen ligger mellan norr och söder. De nordlig och sydlig inslagen gör umesamiskan unik. Här döljer sig även historiska faktorer som språkforskningen hittills bara delvis hunnit utforska.

Umesamiskan uppmärksammades år 2008 genom några offentliga utmärkelser. En sådan var när Såkhie, *Ubmejen sámieneseäbrrie* /Umeå sameförening, tilldelade en representant för umesamiskan sitt hederspris med anledning av många års arbete med att bevara, förmedla och utveckla varietet. Umesamiskan rönt vidare uppmärksamhet genom det samiska språkpriset *Gollegiella* med dess samnordiska bakgrund. Priset är nämligen instiftat av ministrarna för samefrågor i Norden och sametingen i Norge, Sverige och Finland. Priset delades ut av justitieminister Tuija Brax vid ett ministermöte gällande nordiska samefrågor i Helsingfors.

Henrik Barruk
November 2010

Referenser

- Bergsland, K. 1978. Lais Lappebyen. By og Bygd XXVI.
Korhonen, O. 2006. Från en liten sångebook 1619 till julevsáme sálmmagirjje 2005. [Stencil]
Barruk, H. 2007. Rapport umesamiskt språkseminarium i Lycksele. [Stencil]
Korhonen, O. 2009 Utredning om det samiska namnet till tätorten Lycksele; språkliga, historiska och kulturella aspekter. [Stencil]